

EL-BÂKİLLÂNÎ'YE ATIFLARI ÇERÇEVESİNDE EL-GAZZÂLÎ'NİN FIKIH USÛLÜNDE MUHAKKİKLIĞI*

KEMAL YILDIZ**

İLYAS YILDIRIM***

al-Ghazzâlî as an investigator of usûl al-fiqh
in the light of his attributions to al-Bâqillânî

Abstract: We have examined whether or not al-Ghazzâlî was a man of investigation (tahqiq) according to methodology of Islamic Jurisprudence and how he evaluated the former scholars' views based on his references to al-Bâqillânî, a scholar who lived about a century before him. At the beginning of our article, we have presented information about these two scholars' positions within methodology of Islamic Jurisprudence. Then, we have dealt with how al-Bâqillânî's views were transmitted to al-Ghazzâlî. Finally, we have evaluated al-Ghazzâlî's references to al-Bâqillânî under three separate sub-sections as "al-Bâqillânî's views agreed by al-Ghazzâlî, his views disagreed by al-Ghazzâlî, and his views that are fundamentally agreed by al-Ghazzâlî but have some differences in details."

* Bu makalenin hazırlanmasında yayınlanmamış yüksek lisans tezimizden istifade ettik. Bk. İlyas Yıldırım (Dan.: Doç. Dr. Kemal Yıldız), *Fıkıh Usûlünde el-Bâkılânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)*, Rize Üniversitesi SBE, Rize 2008.

** Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD
[kemalyildiz1@hotmail.com].

*** Arş. Gör., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD
[iyildirim53@hotmail.com].

Key Words: Usûl al-fıkh, al-Bâkıllânî, al-Ghazzâlî, al-Ghazzâlî as an investigator.

Öz: el-Gazzâlî'nin Fıkıh usûlü ilminde tahkik ehlerinden olup olmadığını tespit edebilmek için önceki ulemaya ait görüşleri nasıl değerlendirdiğini, kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış el-Bâkıllânî'ye yaptığı atıflar çerçevesinde ele aldık. Makalenin başında her iki müellifin, Fıkıh usûlü sahasındaki konularını ortaya koyan bilgilere yer verdik. Daha sonra el-Bâkıllânî'nin görüşlerinin el-Gazzâlî'ye nasıl itikal ettiğine temas ettik. Nihayet el-Gazzâlî'nin el-Bâkıllânî'ye yaptığı atıfları, "el-Bâkıllânî'nin görüşüne katıldığı, ondan farklı düşündüğü ve temel yaklaşımda aynı olmakla birlikte bazı teferruatta ondan ayrıldığı hususlar" şeklinde üç ayrı başlık altında değerlendirdik.

Anahtar Kelimeler: el-Bâkıllânî, el-Gazzâlî, el-Gazzâlî'nin Muhakkikliği.

Giriş

İlk dönemden itibaren fakihler, Hz. Peygamber (sas) ve Sahabe âlimlerinden öğrenmiş oldukları yöntemler ışığında Fıkhî meseleleri ele almışlardır. İmam Şâfiî, kullanılan bu yöntemlerin bir kısmını, "*er-Risâle*" adlı eserinde derlemeye çalışmıştır. Bu eser, Fıkıh usûlü İlmi sahasında günümüze ulaşan ilk eser olarak kabul edilmektedir.¹ İlk dönemlerde çeşitli vesilelerle ve dağınık bir şekilde değinilmiş olan Fıkıh usûlü konuları, yaklaşık hicri IV. asırda bir kitap içerisinde toplanmaya başlanmıştır. Bu alanda günümüze kadar ulaşmış olan Müttekellimîn metoduna göre kaleme alınmış ilk kapsamlı kitap, el-Bâkıllânî'nin (ö.403/1013) *et-Takrîb ve'l-İrşâd* adlı eseri (eserleri)² olarak kabul edilmektedir.³

Zerkeşî (ö.794/1392), el-Bahru'l-muhîd adlı eserinde şöyle demektedir: "İmam Şâfiî'den sonra gelenler (usul konularını) açıkladılar, ortaya

- ¹ Muhammed İsmail Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh: Târihuhü ve Ricâlühü*, Mekke 1419/ 1998, s. 29-30.
- ² el-Bâkıllânî'nin aynı ismi taşıyan ama günümüze ulaştığı henüz tespit edilememiş daha geniş eserleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Yıldırım, *Fıkıh Usûlünde el-Bâkıllânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri*, s. 8.
- ³ Yunus Apaydın, "Mütercimim Önsözü", Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, (trc. Yunus Apaydın), Kayseri 1994, I, VIII-IX. Burada el-Bâkıllânî'den yaklaşık otuz yıl önce vefat eden Hanefî usulcü el-Cessâs'ın (ö. 370/981) *el-Fusûl fi'l-Usûl* adlı eserinin de usul konularını kapsamlı bir şekilde içerdiğini hatırlatmakta fayda vardır.

koydular, genişçe izah ettiler, şerh yaptılar. Ta ki iki Kâdî gelene kadar bu durum böyle devam etti. Bunlar Ehli Sünnet'ten Kâdî Ebû Bekr b. Tayyib ve Mûtezîlî Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed'dir. Bu ikisi ibareleri açtılar, işaretleri çözdüler, icmâlî olanları izah ettiler ve müşkülli giderdiler."⁴

el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb ve'l-İrşâd* adlı eseri, bilhassa mütekellimîn metoduyla eser telif eden daha sonraki usûlcülerin müstağni kalamadığı, onlar için rehber vazifesi gören bir eser olmuştur.⁵

Mütekellimîn metodunun en önemli eserlerden birisi olarak kabul edilen el-*Burhân*'da el-Cüveynî'nin (ö.478/1085), el-Bâkîllânî'ye 165 yerde atıfta bulunması;⁶ yine mütekellimîn metodunun en önemli eserlerinden sayılan el-*Müstesfâ*'nın müellifi el-Gazzâlî'nin (ö.505/1111), bu eserden (eserlerden) ya doğrudan ya da hocası el-Cüveynî'nin *et-Telhîs* adlı eseri⁷ kanalıyla çok istifade etmiş olması⁸ da el-Bâkîllânî'nin Fıkıh Usûlü'ndeki yerini göstermesi bakımından önemlidir.

Usul eserlerinde el-Bâkîllânî'ye sık sık atıfta bulunan⁹ el-Gazzâlî, bir-çok sahada olduğu gibi Fıkıh usûlü sahasında da önemli bir sima olarak kabul edilmektedir. Ayrıca Şâfiî fıkhnın yanı sıra bilhassa Fıkıh usûlü alanındaki etkisinin de yaygın olduğu ifade edilmektedir.¹⁰

⁴ Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhîr fî Usulî'l-Fıkh*, y.y. 1413/1996, I, 6.

⁵ Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd, "Mukaddime", Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâdû's-Sağîr*, Beyrut 1418/1998, I, 102.

⁶ İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usulî'l-Fıkh*, y.y. 1412/1992, II, 948-949.

⁷ Tam adı "*et-Telhîs fî Usulî'l-Fıkh*" olan bu eser, "*Telhîsu't-Takrîb*" olarak da bilinmektedir. el-Bâkîllânî'nin Fıkıh Usûlü sahasındaki *et-Takrîb ve'l-irşad* adlı üç eserinden birisinin muhtasarıdır. Geniş bilgi için bk. Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, 144.

⁸ Ebû Zenîd, "Mukaddime", I, 95; Apaydın, "Mütercimim Önsözü", I, IX.

⁹ Mesela el-*Menhûl* adlı eserinde el-Bâkîllânî'ye yaklaşık yüz otuz yerde atıfta bulunmaktadır.

¹⁰ Bekir Karlığa, "el-Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 526.

el-Gazzâlî'nin *el-Müstasfâ* adlı eseri, mütekellimîn metoduyla yazılan en önemli dört eserden birisi olarak kabul edilmektedir.¹¹ Bu eser, usûl kitaplarının pek çoğunu çeşitli derecelerde etkilemiştir. Mesela VII. (XIII.) yüzyıl sonrası Fıkıh usûlü kitapları üzerinde önemli tesirleri olan Fahrreddîn er-Râzî'nin (ö.606/1209) *el-Mahsûl* adlı eseri, özellikle *el-Müstasfâ* ve *el-Mu'temed* adlı eserlerden yararlanılarak hazırlanmıştır. Yine Seyfeddîn el-Âmidî'nin (ö.631/1233) *el-İhkâm*'ı da tertip itibariyle büyük ölçüde *el-Müstasfâ*'dan etkilenmiştir. İbn Kudâme'nin (ö.620/1223) *Ravzatu'n-Nâzır* adlı eseri ise *el-Müstasfâ*'nın muhtasarı mahiyetindedir.¹²

el-Bâkılânî'den takriben bir asır sonra vefat eden el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ* adlı eserinde yetmiş civarında atıfla el-Bâkılânî'nin görüşlerini değerlendirmeye tabi tutmuştur. Hocası el-Cüveynî'ye atıfta bulunmasına rağmen el-Bâkılânî'ye olan bu teveccühü bizi, onun görüşleri hakkında yaptığı değerlendirmeleri tahkik etmenin ilim dünyasına bir katkı olacağı düşüncesine sevk etmiştir. *Muhakkik, "bir durumun doğru olup olmadığını, işin doğrusunu arayan araştıran, onun hakikatini ortaya çıkaran, meseleyi tahkik ve tedkik eden kişi"*¹³ olarak tanımlanır. Buradan hareketle el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'den yapmış olduğu nakiller konusunda "öncekileri taklit eden bir nakilci mi yoksa ele aldığı görüşleri ince ele alıp sık dokuyan ve kendine ait değerlendirmelere sahip bulunan tahkik ehli bir usulcüdür mü" olduğuyla alakalı bir zan oluşturmaya gayret edeceğiz.

Bu çerçevede önce el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'nin görüşlerine hangi kanalla ulaştığını tespit etmeye çalışacağız, sonra da "istinbat metotları" çerçevesinde yapılan atıfları ele alacağız.

el-Gazzâlî'nin yaptığı atıflara baktığımızda bunları, üç başlık altında inceleyebileceğimizi düşünüyoruz. Birinci başlıkta el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî ile aynı görüşte olduğu mevzulara yer verecek, ikinci başlıkta farklı görüşte olduğu konuları ele alacak ve üçüncü başlıkta da esasta

¹¹ Muhammed Hüseyin Heyto, "Mukaddime", Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, Dimeşk 1998, s. 33.

¹² H. Yunus Apaydın, "el-Müstasfâ", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 125.

¹³ Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1996, s. 1303.

aynı olmakla birlikte bazı ayrıntılarda farklı düşündüğü hususları işleyeceğiz. el-Bâkîllânî'nin görüşlerini *et-Takrib ve'l-İrşâd es-Sağîr*'den, el-Gazzâlî'nin görüşlerini de *el-Müstasfâ* adlı eserinden takip edeceğiz.

1. el-Bâkîllânî'nin Fıkıh Usûlüne Dair Görüşlerinin el-Gazzâlî'ye İntikâli

el-Bâkîllânî ve el-Gazzâlî, birer asır arayla yaşamış iki âlimdir. Devletler farklı olsa da her iki âlim, hayatlarının bir dönemini Bağdat'ta geçirmiştir. Bu dönem, her iki usûlcü için de ilmî anlamda çok verimli olmuştur.¹⁴ Aynı coğrafyada yaşamının, bilhassa o dönem için birikimlerin aktarılmasında önemli bir faktör olduğu muhakkaktır. Bu sebeple önce el-Bâkîllânî ile el-Gazzâlî arasındaki bağın, hoca-talebe kanalıyla olup olmadığına bakacak, ardından irtibatın eserler cihetiyle olup olamayacağı hakkında değerlendirmelerde bulunacağız.

Kaynaklarda el-Gazzâlî'nin hocaları arasında Ahmed b. Muhammed er-Râzekânî ile İmam el-Cüveynî zikredilmektedir. Nişabur'a gitmeden önce kendi memleketi Tûs'ta er-Râzekânî'den fıkıh tahsili yaptığı bilgisi farklı kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵ Fakat bu âlimin kimden ilim tahsil ettiği hususunda kaynaklarda bir bilgiye ulaşamadık.

İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin, fıkıh ve usul ilimlerini tahsil ettiği hocaları arasında bazıları ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilki, el-Cüveynî'nin hem ilk hocası hem de babası olan Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'dir. Ancak onun hocaları¹⁶ arasında el-Bâkîllânî'nin talebeleri¹⁷

¹⁴ Geniş bilgi için bk. Yıldırım, *Fıkıh Usûlünde el-Bâkîllânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri*, s. 5-25.

¹⁵ bk. Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, (thk. İhsân Abbâs), Dâr-u Sâdır, Beyrut ts., IV, 217, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1994, XXXV, 115; Tâcüddîn b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, Cize 1413, IV, 91.

¹⁶ Hocaları için bk. ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 617.

¹⁷ el-Bâkîllânî'nin talebeleri için bk. ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 191; Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002, III, 364.

arasında sayılan bir isim bulamadık. Aynı durum diğer bir hocası ve amcası olan Ali b. Yusuf için de geçerlidir.¹⁸

el-Cüveynî'ni kendisinden ilim tahsil ettiği ulema arasında Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî de zikredilir.¹⁹ Ancak tabakat eserlerinde aralarında böyle bir hukukun olduğuna dair bilgiye tesadüf edemedik. Bu bilgi sahih kabul edildiği takdirde el-Beyhakî'nin hadis dinlediği kişiler arasında el-Bâkılânî'nin talebelerinden Ebû Abdurrahman el-Sülemî'nin de bulunuyor olması²⁰, hoca silsilesiyle bir bağlantıya hükmetme konusunda katkı sağlayacak bir adım kabul edilebilir.

el-Cüveynî'nin usûl ilmini kendisinden öğrendiği Ebû'l-Kâsım el-İşkâf'ın, Ebû İshak el-İsferâyinî'den ders aldığı kaynaklarda geçmektedir. el-İsferâyinî ise İmam el-Eş'arî'nin talebesi Ebû'l-Hasen el-Bâhilî'den, el-Bâkılânî ve İbn Füreke ile birlikte ders okumuştur.²¹

44

OMÜİFD

Bütün bu bilgilerden sonra el-Gazzâlî ile el-Bâkılânî arasındaki irtibatın hocaların cihetiyle olma ihtimali, aynı coğrafyada yaşamaları ve aralarında yaklaşık bir asır gibi aslında çok da uzun olmayan bir zaman diliminin bulunması cihetiyle kuvvetli olması gerekir. Ancak kaynaklarda bu irtibat için el-Beyhakî'den başka bir üstad tespit edemedik. Onun el-Cüveynî'ye hocalık yaptığı da net değildir. Bu yüzden gerek el-Bâkılânî'nin talebelerinden ve gerekse el-Gazzâlî'nin hocalarının hocalarından ismi kaynaklarda geçmeyen onlarca, hatta yüzlerce kişinin bulunması, bu konuda nihai bir söze imkân tanımamaktadır.

¹⁸ Bilgi için bk. ez-Zehabî, *Târihü'l-İslâm*, X, 194-195.

¹⁹ el-Cüveynî'nin, bu büyük muhaddisten ilim tahsil ettiğine dair bilgiye temel tabakat eserlerinde tesadüf edemedik. Ancak *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nde el-Beyhakî'nin, İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin hem hocası hem de talebesi olduğu şeklinde iki farklı kayıt mevcuttur. bk. el-Cüveynî'nin hoca olarak zikredildiği yer için bk. M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 58; el-Beyhakî'nin hoca olarak zikredildiği yer için bk. ed-Dîb, "Cüveynî", VIII, 141. Burada büyük ihtimalle İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî ile babası Rüknu'l-İslâm el-Cüveynî'nin birbirine karıştırılması söz konusudur. Dolayısıyla el-Beyhakî'nin İmâmü'l-Harameyn Cüveynî'ye talebelik yaptığı bilgisi çok isabetli görülmemektedir.

²⁰ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 164.

²¹ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, XVIII, 117.

Meselenin eserler cihetine bakan yönüne gelince İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin, el-Bâkîllânî'nin eserlerine özel ilgi duyan ve el-Gazzâlî'nin de hocaları arasında yer alan bir zat olduğu ifade edilmiştir. el-Cüveynî'nin, el-Bâkîllânî'nin çalışmalarına olan ilgisini göstermesi açısından sadece ona ait olan 12.000 varak hacmindeki eserleri ezberlercesine okumuş olmasını zikretmek kâfidir.²² Ayrıca el-Cüveynî'nin *et-Telhîs fi Usûlü'l-Fıkıh* adlı eserinin, el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb ve'l-İrşâd* adlı eseri (eserleri) üzerinde yapılan bir telhîs çalışması olduğu da daha önce dile getirilmiştir.²³

Yine aynı mevzuda İzmirli İsmail Hakkı'nın ifade ettiği el-Cüveynî'nin el-Bâkîllânî'ye eserleri vasıtasıyla talebelik ettiği, onun eserlerini kendine rehber kıldığı, talebesi el-Gazzâlî'nin de onun kanalıyla el-Bâkîllânî'nin ilmini elde ettiği şeklindeki tespitleri de bir fikir vermesi açısından önemlidir.²⁴

el-Gazzâlî'nin Fıkıh usûlü sahasındaki en önemli ve son eseri *el-Müstasfâ*'nın, büyük ölçüde el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb ve'l-İrşâd* adlı eserleri ile el-Cüveynî'nin buna yazdığı *et-Telhîs*'ten yararlanılarak hazırlandığı ifade edilmiş, bu yönüyle *el-Müstasfâ*'nın, el-Bâkîllânî'nin görüşlerini barındıran bir kitap özelliği taşıdığı belirtilmiştir.²⁵ Dolayısıyla el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'nin görüşlerini ya doğrudan müellifin eserlerinden aldığı ya da hocası el-Cüveynî'nin bu eserler üzerinde yaptığı çalışmaları yoluyla onlara muttali olduğu söylenebilir.

el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*'da "sâhibu't-Takrîb şöyle dedi..." gibi bir ifade kullanarak bir görüşe yer vermektedir.²⁶ Burada atıfta bulunulan "*et-Takrîb*", büyük ihtimalle el-Bâkîllânî'nin usûl eserlerinden birisidir. el-Gazzâlî öncesi dönemde usûlle ilgili bu isimle bilinen bir çalışmayı bula-

²² ed-Dîb, "Cüveynî", VIII, 142.

²³ ed-Dîb, "Cüveynî", VIII, 144; Ebû Zenîd, "Mukaddime", I, 95; Apaydın, "Mütercim'in Önsözü", I, IX.

²⁴ Şerafeddin Gölçük, *Bâkîllânî ve İnsanın Fiilleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 40-41.

²⁵ Apaydın, "el-Müstasfâ", XXXII, 125.

²⁶ Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, Beyrut ts., II, 441.

mayışımız ve el-Gazzâlî'nin sık sık el-Bâkılânî'ye atıfta bulunması, bizi bu neticeye ulaştırmaktadır. el-Gazzâlî'nin bu ifadesinden her ne kadar kesin olarak *bizzat o eserden elde edilen bilginin aktarımı* anlaşılmasa da en azından el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin bu eserinden (eserlerinden) haberdar olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'nin görüşlerini doğrudan *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr* adlı eserden mi, hocası el-Cüveynî'nin *et-Telhîs* adlı çalışmasından mı yoksa el-Bâkılânî'nin diğer eserlerinden mi aldığı hususunda bir kanaat oluşturması açısından *el-Müstasfâ'* da el-Bâkılânî'ye atfen verilen görüşlerden hareketle bazı tespitlerde bulunacağız. Ayrıca el-Cüveynî'nin *el-Burhân* adlı eserinde bu konularda el-Bâkılânî'ye atıfta bulunulmuşsa oradaki görüşlere de işaret edeceğiz.

el-Bâkılânî, Şer'in isimler üzerinde bir tasarrufunun olmadığını savunmaktadır. Bu görüşünün delillerine *et-Takrîb*'de yer vermektedir.²⁷ el-Gazzâlî de *el-Müstasfâ'* da el-Bâkılânî'nin görüşüne atıfta bulunup, onun ileri sürdüğü delilleri özetlemektedir. Bu deliller, el-Bâkılânî'nin *et-Takrîb*'de yer verdiği bilgilerin özeti mahiyetindedir.²⁸ Ancak el-Gazzâlî'nin yer verdiği bu deliller *et-Telhîs*'de mevcut değildir.²⁹ *el-Burhân*'da da el-Bâkılânî'nin görüşüne yer verilmesine rağmen bu deliller zikredilmemiştir.³⁰

Beyânın sonraya bırakılması konusunda el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'ye nispetle iki delil zikredip bunları yetersiz bulduğunu ifade etmektedir.³¹ Bu deliller *et-Takrîb*'de mevcuttur.³² Ancak *et-Telhîs*'te bu konu işlenirken, el-Gazzâlî'nin, el-Bâkılânî'ye atfettiği bu delillere yer verilmemiştir.³³

²⁷ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, I, 391-394.

²⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ'*, I, 666-669.

²⁹ İmâmü'l-Haremeyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *et-Telhîs fi Usûli'l-Fıkh*, Beyrut, 1424/ 2003, s. 45-48.

³⁰ el-Cüveynî, *el-Burhân*, I, 134.

³¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ'*, I, 701-702.

³² el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 389-391.

³³ el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 235-243.

el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'de çoğulun alt sınırıyla ilgili görüşünü desteklemek için ileri sürdüğü görüş ve deliller³⁴, el-Gazzâlî tarafından özetlenerek *el-Müstasfâ*'da aktarılmaktadır.³⁵ Burada yer verilen bilgiler, *et-Telhîs*'te de mevcuttur.³⁶

Âmmun özel nass ile tahsîs edilmesi mevzuunda el-Bâkîllânî bu iki nassın teâruz edeceğini savunmakta ve bunu temellendirdiği delillere *et-Takrîb*'de yer vermektedir³⁷. el-Gazzâlî de el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'de verdiği bilgileri eserinde özetlemektedir.³⁸ *et-Telhîs* ve *el-Burhân* adlı eserlere baktığımızda el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb*'deki görüşlerinin bu iki eserde de özetlenerek aktarıldığını görmekteyiz.³⁹

Husûs delilinin kendisine ulaşmadığı müctehidin umûmla hüküm vermesi konusunda el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*'de kısa bilgi vermektedir.⁴⁰ el-Gazzâlî, bu konuyla ilgili el-Bâkîllânî'ye ait görüşü *el-Müstasfâ*'da aktarmaktadır.⁴¹ Ancak el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'ye atfen verdiği bu görüş, *et-Takrîb*'de el-Bâkîllânî'nin savunduğu görüşten biraz farklıdır. *et-Telhîs*'te bu konuyla ilgili verilen bilgi, *et-Takrîb*'deki gibidir.⁴²

el-Bâkîllânî, hükmün aynı, sebebin farklı olduğu durumlarda takyîdin olup olamayacağı hususunda, sadece kıyas veya onun yerine geçebilecek bir şey olduğu zaman mutlakin mukayyede hamlinin olabileceği görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir.⁴³ Ancak el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkîllânî'nin görüşüne yer verirken onun, "teâruz olacağı" görüşünü savunduğunu söylemektedir.⁴⁴ *et-Telhîs*'te ise konu, *et-*

³⁴ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 322-330.

³⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 135-141.

³⁶ el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 221-223.

³⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 177-179.

³⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 149.

³⁹ el-Cüveynî, *el-Burhân*, I, 285-286; *et-Telhîs*, s. 195-199.

⁴⁰ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 305-306.

⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 191-194.

⁴² el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 218.

⁴³ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 310.

⁴⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 213.

Takrîb'deki malumatın özeti şeklinde ele alınmaktadır. Bu eserlerde "teâruz" görüşü zikredilmemektedir.⁴⁵

el-Gazzâlî, mefhûmu'l-gâye konusunda el-Bâkîllânî'nin görüşünü özetlemektedir.⁴⁶ el-Gazzâlî'nin yer verdiği bilgiler *et-Takrîb*'deki malumatın⁴⁷ özeti mahiyetindedir. *et-Telhîs*'te de bu konuya yer verilmiştir.⁴⁸ el-Gazzâlî'nin aktardığı deliller her iki eserdeki bilgilerle örtüşmekle beraber bir tanesi sadece *et-Takrîb*'de vardır.⁴⁹ el-Gazzâlî de *el-Müstasfâ*'da bu görüşü el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunarak aktarmaktadır:⁵⁰

Yukarıdaki tespitleri özetleyecek olursak: *et-Telhîs*'te verilen görüşler, *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr*'de de mevcuttur. Bazı görüşler sadece *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr*'de vardır, *et-Telhîs*'te ise bunlara yer verilmemiştir. Bir kısım görüşler de *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr* ve *et-Telhîs*'te olmayıp sadece *el-Müstasfâ*'da bulunmaktadır. *el-Burhân*'da ise el-Bâkîllânî'nin görüşlerine pek çok yerde atıfta bulunulmasına rağmen ele aldığımız örneklerden sadece bir tanesinde el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunulmuştur. Bu örnek ise diğer eserlerde de mevcuttur.

Bu bilgilerden hareketle şu tespitler yapılabilir: el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'nin görüşlerine *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr* ve *et-Telhîs* vesilesiyle ulaşmış olabileceği gibi el-Bâkîllânî'nin diğer usûl eserlerinden veya el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunulan başka kaynaklardan ulaşmış olması da muhtemeldir. Ancak el-Cüveynî'nin *el-Burhân* adlı eserinden bu görüşleri alma ihtimali diğerlerine nispetle daha zayıftır. Ayrıca el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'nin görüşlerini aktarırken kullandığı dil, *et-Takrîb ve'l-İrşâdü's-Sağîr* adlı eserle büyük ölçüde paralellik arz etmektedir. Bu da el-Bâkîllânî'nin görüşlerini doğrudan onun eserlerinden aldığı konusunda bizde zann-ı gâlib oluşturmaktadır.

⁴⁵ el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 218-221.

⁴⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 249-250.

⁴⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 358-360.

⁴⁸ el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 233.

⁴⁹ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 359.

⁵⁰ el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 180.

2. el-Gazzâlî'nin el-Bâkîllânî'ye Yaptığı Atıfların Değerlendirilmesi

el-Gazzâlî'nin el-Bâkîllânî'ye yaptığı atıfları üç başlık altında ele alacağız.

2.1. el-Gazzâlî'nin el-Bâkîllânî'nin Görüşüne Katıldığı Hususlar

2.1.1. Umûm Tahsîs Edildiğinde Geri Kalanlar Hakkında Mecâz Olup Olmaması ve Delil Olabilmesi

el-Bâkîllânî, bu konuyu iki boyutta ele almaktadır. Önce konunun, *umûm tahsîs edilince geri kalanlar hakkında mecâz olup olmaması* yönüne değinmektedir. Ona göre umûm lafız, istisnâ gibi bitişik bir delille değil de kıyas, aklî delil gibi munfasıl bir delille husûsileştiği durumlarda mecâza dönüşür; istisnâ gibi muttasıl bir delille hususileşiyorsa bu takdirde geri kalanlar hakkında hakikat olur.⁵¹

el-Gazzâlî, önce el-Bâkîllânî'nin yer verdiği bilgileri aktarmaktadır. Daha sonra el-Bâkîllânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü nakletmekte ve bunun diğer görüşlere göre daha dakik ve doğru olduğunu ifade ederek ona katılmaktadır.⁵²

49

OMÜİFD

el-Bâkîllânî'nin yer verdiği ikinci boyut ise umûm tahsîs edilince geri kalan kısmıyla istidlâl edilip edilemeyeceği meselesidir. Ona göre böyle bir umûm, geri kalanlar hakkında hüccet olarak kalmaya devam eder.⁵³ el-Gazzâlî'ye göre de umûm tahsîs edilince geri kalanlar hakkında hüccet olmaya devam eder.⁵⁴

2.1.2. Teâruz

Müelliflerimiz, teâruzun olabileceği yerler hususunda *aklî hükümler* ve *şer'î hükümler* diye ikili bir taksimat yapmaktadır. el-Bâkîllânî, aklî delilin bulunduğu yerlerde teâruzun söz konusu olamayacağını belirtmektedir. Ona göre aklî delil varsa teâruz gibi algılanan durumda aklî delilin gereğince hüküm verilir ve burada teâruz söz konusu olmaz. Teâruz gibi algi-

⁵¹ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 66-72.

⁵² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 87-89.

⁵³ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 73.

⁵⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 90.

lanan durum da teville giderilir.⁵⁵ el-Gazzâlî de aklî delilin bulunduğu yerde teâruzun olamayacağını ifade etmektedir. Ona göre aklî delillerin birbirini neshetmesi veya yalanlaması mümkün değildir. Şayet teâruz gibi bir durum algılanırsa ya haber sahih değildir ya da tevil edilmesi gerekir.⁵⁶ el-Gazzâlî daha sonra el-Bâkılânî'nin verdiği ayetleri örnek olarak sunmakta ve onunla aynı tevilleri yapmaktadır.⁵⁷

el-Bâkılânî, şer'î konularda teâruzun söz konusu olabileceğini ifade etmektedir.⁵⁸ Ona göre zahiren teâruz halinde olan iki âmm veya iki hâss lafız bulunursa burada iki ihtimal olabilir: Ya ikisi farklı zamanlarda vârid olmuştur; o zaman nesih söz konusudur. Bu durumda biri nâsîh, diğeri de mensûhtur. Ya da ikisi aynı anda vârid olmuştur; o zaman da istisnâ söz konusu olur. Bu durumda da birisi müstesnâ diğeri de müstesnâ minhtir. el-Bâkılânî'ye göre şayet teâruz eden bu lafızların hangisinin nâsîh hangisinin de mensûh olduğunu bilmiyorsa ve bilme imkânına da sahip değilsek kıyas veya diğer şer'î delillerin birisiyle kesin bilgi elde etmeye çalışırız. Araştırdığımız halde yine bir sonuca ulaşamazsak bu takdirde müctehid için “*tahyir*” söz konusu olur. Bu durumda kefaret seçeneklerinde olduğu gibi herhangi birisiyle amel edilir.⁵⁹

el-Gazzâlî'ye göre teâruz eden iki delilin uzlaştırılması mümkün değilse ya nesih söz konusu olur ya da biriyle amelde muhayyer bırakılırız. Mesela “*Dinini değiştireni öldürün*”⁶⁰, “*Dinini değiştireni öldürmeyin*” sözlerinde olduğu gibi çelişik bir durum olduğunda bunlardan biri nâsîh, diğeri de mensûhtur. Şayet tarihi tespit mümkün değilse bu durumda bu iki nassın birbirini def ettiği kabul edilir ve hüküm başka delillerde araştırılır. Yine bir sonuca ulaşılamazsa müctehid, ikisinden biriyle amel etmekle muhayyer olur.⁶¹

⁵⁵ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 259.

⁵⁶ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 177-178.

⁵⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 178-179.

⁵⁸ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 262.

⁵⁹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 263-264.

⁶⁰ Buhârî, *Cihâd*, 149; Tirmizî, *Hudûd*, 25.

⁶¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 179.

Bir şekilde uzlaştırma imkânı bulunan teâruzla ilgili olarak her iki müellifimiz de üç mertebeden bahsetmektedir. Bunlardan Gazzâlî'nin Bâkîllânî'yle aynı kanaatte olduğu ikinci mertebe şöyledir:

Karine olmadığında tevil ihtimali uzak olan nasslar arasındaki teâruz durumu. el-Bâkîllânî bu konuya şu hadisleri örnek vermektedir: "Ribâ, ancak nesîdedir"⁶²; "Elden ele (peşin), misli misline/dengi dengine, kim artırır yada kendi hissesinin artırılmasını isterse ribâ olur."⁶³ Ona göre bu gibi ifadelerdeki teâruz, zâhiren olup lafzîdir. el-Bâkîllânî'ye göre burada şu ihtimaller olabilir: "Ribâ, ancak nesîdedir" hadisiyle özel bir soruya cevap verilmiş olabilir; iki farklı cins hakkında hüküm verilmiş olabilir; "Elden ele (peşin), misli misline/dengi dengine, kim artırır yada kendi hissesinin artırılmasını isterse ribâ olur" hadisi, "Ribâ, ancak nesîdedir" hadisini neshetmiş olabilir.⁶⁴ el-Gazzâlî de bu bilgileri vermekte ve el-Bâkîllânî'nin bu konudaki görüşünün daha tutarlı olduğunu ifade etmektedir.⁶⁵

2.1.3. Takyîd

el-Bâkîllânî takyîde, âmmü tahsîs eden bir sıfat işlevi yüklemektedir.⁶⁶ Ona göre ilim ehli, bir yerde mutlak, başka bir yerde mukayyed halde gelen aynı hüküm için takyîdin geçerli olacağı ve mutlak hükme itibar edilmeyeceği hususunda ittifak etmiştir. el-Bâkîllânî, adam öldürme kefaretiyle ilgili olan "..bir mümin köle azad etmesi gereklidir..⁶⁷ ayetini örnek vermektedir. Ona göre aynı durumla alakalı "köle azad etmesi gerekir" şeklinde bir ayet daha olsa mutlak, mukayyede hamledilir.⁶⁸

el-Bâkîllânî, hüküm ve sebep farklı olduğunda mutlak ve mukayyedin birbirine hamledilemeyeceği hususunda da ilim ehlinin ittifakı oldu-

⁶² Buhârî, Büyü', 79; Müslim, Müsâkât, 104.

⁶³ el-Bâkîllânî'nin verdiği şekilde bu hadisi bulamadık. Benzer ifadelerle konuyla ilgili hadisler için bk. Buhârî, Büyü', 78; Müslim, Müsâkât, 82, 101.

⁶⁴ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 266-267.

⁶⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 180-181.

⁶⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 307.

⁶⁷ en-Nisâ 4/92

⁶⁸ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 308.

ğunu söylemektedir. el-Bâkılânî, ilim ehlinin ittifak ettiği şöyle bir esas-tan daha bahsetmektedir: “Mutlak hükmü, aynı cinsten olan mutlak ve mukayyed hükümler bulunduğu zaman, itlak üzere bırakmak gerekir. Çünkü bu gibi yerlerde mutlakı mukayyede hamletmek, mukayyedi mutlaka hamletmekten evlâ değildir. Burada mutlakın mukayyede hamli, mutlakın hükmünü uygulamamak gibi bir sonuç doğurur.” el-Bâkılânî, buna şöyle bir örnek vermektedir: “Yemin kefareti için olan oruç, mutlak bir haldedir. Onun cinsinden olan zıhar kefareti için olan orucun peş peşe olması, Hac ile ilgili olan orucun ise ayrı ayrı olması kaydı getirilmiştir.”⁶⁹

el-Bâkılânî, hükmün aynı, sebebin farklı olduğu durumlarda takyîdin olup olamayacağı hususunda ihtilafın olduğunu ifade etmektedir. Farklı görüşlere yer veren el-Bâkılânî, sadece kıyas veya onun yerine geçebilecek bir şey olduğu zaman, mutlakın mukayyede hamlinin olabileceği görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

52

OMÜİFD

Takyîdi, “şart koşma” olarak nitelendiren el-Gazzâlî, mûcib ve mûceb aynı ise mutlakın mukayyede hamledileceğini belirtmektedir. Buna örnek olarak da köle azad etmekle ilgili yukarıdaki misali aktarmaktadır.⁷¹

el-Gazzâlî, bu konuda el-Bâkılânî’ye atfen şöyle bir bilgi vermektedir: “Kâdî, teâruz bulunduğu görüşünde olmasına rağmen, hükmün birliği (ittihâd) durumunda, mutlakın mukayyede hamledilebileceğine dair âlimlerden ittifak nakletmiştir.”⁷² Ancak et-Takrîb ve et-Telhîs adlı eserlerde el-Bâkılânî’ye ait bu konuyla ilgili teâruz bulunduğu şeklinde bir görüş bulamadık.⁷³

⁶⁹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 309. el-Bâkılânî’nin verdiği örneklerden yola çıkarak ifade edilmek istenen hususun şu olduğu kanaatindeyiz: Mutlak olarak gelen bir hükmün cinsinden, farklı hükümler içeren iki ayrı mukayyed hüküm gelse, bu mutlak hüküm, hali üzere bırakılır. Zira ortada iki ayrı hüküm vardır ve neye göre hangisine hamledilecektir! Bu yüzden o hüküm, mutlak olarak kalmaya devam eder.

⁷⁰ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 310.

⁷¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 212-213.

⁷² el-Gazzâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 160.

⁷³ Bu konunun işlendiği yerler için bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 307-317; el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 218-221.

el-Gazzâlî, “zıhar” ve “katl” gibi hükmün farklı olduğu durumlarda mutlakın mukayyede hamledileceğini söyleyenlerin tahakkümde bulunduğunu ve bunun dilin yapısına aykırı olduğunu belirterek bu görüşe karşı çıkmaktadır. Bu duruma örnek olarak da orucun, zıharda *peş peşelik*, Hac’da ise *ayrılık* ile kayıtlanmasını vermekte, yeminde mutlak olarak zikredildiğini belirterek, bu mutlak hükmün, farklı iki mukayyed hükümden hangisine hamledilebileceğini sormaktadır.⁷⁴ Bazı âlimlerin, *kıyas delili olsa bile mutlakın kesinlikle mukayyede hamledilemeyeceğini* söylediklerini belirten el-Gazzâlî, bu görüşün yanlış olduğunu belirtmektedir. Bu konuda İmam Şâfiî’nin “Bir delil varsa mutlak mukayyede hamledilir ve bu sadece umûmu tahsîs demek olur” şeklindeki görüşünün doğru olduğunu söylemektedir.⁷⁵

Özetle her iki müellif de takyîdi, *âmmu tahsîs etme* gibi kabul etmektedir. Hüküm ve sebep aynı olursa takyîdin olacağı, farklı olurlarsa takyîdin söz konusu olamayacağı, hükmün aynı sebebin farklı olduğu durumlarda ise bir delil olunca mutlakın mukayyede hamledilebileceği konusunda da her iki müellif aynı kanaattedir.

2.1.4. Delîlü’l-Hitab (Mefhûm-u Muhalefe) ile Hüküm Vermek

el-Bâkîllânî, bu konuda ihtilafın olduğunu söylemektedir. İmam Şâfiî ve ona tabi olanlar, Mâlikî ve Zâhirîlerin çoğunluğu ile Ebû’l-Hasen el-Eşârî’nin delîlü’l-hitâbla hüküm verileceği kanaatinde olduğunu ifade etmektedir. Iraklı âlimler, bir kısım Mâlikîler, bunların dışında mütekelim ve fakîhlerden bir grub âlim, İbn Süreyc ve Şâfiîlerden bir grubun ise delîlü’l-hitâbla hüküm verilemeyeceğini savunduğunu belirten el-Bâkîllânî, doğru görüşün bu olduğunu ve kendisinin de bu kanaati taşıdığını ifade etmektedir.⁷⁶ el-Bâkîllânî bu görüşün doğru olduğunu göstermek için, çeşitli deliller sunmaktadır.⁷⁷

Buraya kadar aktardığımız bilgiler ve dile getirilen deliller, el-Gazzâlî tarafından da aynı şekilde zikredilmekte, mefhûm-u muhalefe ile

⁷⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 213-214.

⁷⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 214.

⁷⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 332.

⁷⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 334-337.

hüküm verilemeyeceği görüşü onun tarafından da paylaşılmaktadır. el-Gazzâlî, mefhûmun muhalifiyle istidlâl edilemeyeceğini savunanlar arasında el-Bâkılânî'yi de göstererek yukarıda verdiğimiz delilleri sıralamaktadır.⁷⁸

2.1.5. Mefhûmu'ş-şart

el-Bâkılânî, şartın olmadığı yerlerde hükmün de olmayacağı görüşünün geçersizliğini delilleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır.⁷⁹ O, şartın beyan için vârid olması durumunda delîlu'l-hitâbın geçerli olabileceğini ifade edenlere de karşı çıkmaktadır.⁸⁰ el-Gazzâlî de konuyla ilgili farklı yaklaşımlara yer vermekte ve el-Bâkılânî'ye atfederek *mefhûmu'ş-şartla hüküm verilemeyeceği* şeklindeki görüşün, kendilerince de doğru olduğunu ifade etmektedir.⁸¹

2.2. el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'nin Görüşüne Katılmadığı Hususlar

54

OMÜİFD

2.2.1. Şer'î İsimler

el-Bâkılânî, Allah'ın (c.c.) lüğavî isimlere şer'î anlamlar yüklediği hususunda çoğu âlimin birleştiğini söylemektedir. Ayrıca ümmete hitabın, sadece Arap diliyle yapıldığını ve bunun da lüğatin vaz'ına göre olduğunu belirtmektedir.⁸²

el-Gazzâlî, Mu'tezile, Harihîler ve bazı fakihlerin isimleri lüğavî, dînî ve Şer'î olmak üzere üç kısma ayırdıklarını belirtmekte, daha sonra el-Bâkılânî'nin görüşüne delilleriyle birlikte yer vermektedir. el-Gazzâlî'ye göre Şer'in, bu isimlerde tasarrufunun bulunduğunu inkâr etmek uygun değildir; aynı zamanda bu isimlerin tamamen dilden aktarılmış olduğunu iddia etmek de mümkün değildir. Mesela *salat* lafını ele alacak olursak, el-Bâkılânî, bu lafzın dindeki anlamının dua olduğunu, Şer' bunların kabul olabilmesi için rükû, secde gibi başka rükünleri de şart koştuğunu

⁷⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 225- 228.

⁷⁹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 363-364.

⁸⁰ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 364.

⁸¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 246.

⁸² el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, I, 387.

ifade etmektedir. el-Gazzâlî ise rükû ve secdeyi namazın tamamlanması için şart koşmasıyla Şer' bu kelimedede tasarrufta bulunmuştur. Böylece *salat* ismi Şer'in tasarrufuyla secde ve rükûya da şamil olmuştur.⁸³ Bu görüşüyle el-Bâkîllânî'den farklı düşündüğü anlaşılmaktadır.

2.2.2. Nefyin Sıhhat ve Kemâle Hamledilmesi

el-Bâkîllânî, "*Orucu geceletmeyenin orucu yoktur*"⁸⁴, "*Nikâh ancak veli ile dir*"⁸⁵ gibi hadislerde kastedilen mananın, bu hadisler vârid olmadan önce dilcilerin kullanım örfüyle anlaşıldığını ve bu mananın da söz konusu kullanım örfüne hamledilmesi gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla bu tür hadislerde kastedilen mananın anlaşılır olduğunu, bunların mücmel lafızlar olarak değerlendirilemeyeceğini söylemektedir.⁸⁶

Bununla birlikte el-Bâkîllânî, nefiy şeklinde meydana gelen bir ifade ile amelin sahih olabilmesinin mi yoksa o amelin kemaline hâle getiren bir eksikliğin mi kastedildiği noktasında bir mücmelliğin olabileceğini belirtmektedir. Şöyle ki "*Mescide komşu olan kişinin namazı ancak mesciddedir*"⁸⁷ hadisi iki şekilde anlaşılabilir. Birinci ihtimal burada kastedilenin şer'an geçerli bir namazın olmaması, ikinci ihtimal ise bu namazın sahih olmakla birlikte kemal bakımından eksik olmasıdır. Bu durumda iki ihtimalden birisine hamli gerektirecek bir delil yoksa tevakkuf gerekecektir. Ona göre bu tür ifadeler sadece sıhhate mi yoksa kemale mi hamledilmeleri gerektiği açısından mücmel olabilirler.⁸⁸

el-Gazzâlî, yukarıdaki hadislerin mücmel olup olmaması konusunu ele aldığı bölümde temel hareket noktası olarak şunu ifade etmiştir: *Şer'in, şer'i isimleri, kendi amaçlarına indirgemesi şeklindeki örfü, dilin örfü gibidir.* Dolayısıyla burada Mutezîlî usulcülerin ifade ettiği "*bu tür yerlerde biz şeklin mi yoksa hükmün mü nefyedildiğini bilemeyiz! Bundan dolayı bu*

⁸³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 666-670.

⁸⁴ Benzer ifadelerle bk. Muvatta', Sıyâm, 5; Beyhakî, Sünenü'l-Kübrâ, IV, 202;

⁸⁵ Ebû Davud, Nikâh, 20; Tirmizî, Nikâh, 14; İbn Mâce, Nikâh, 15.

⁸⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, I, 381-383.

⁸⁷ Hâkim, Müstedrek, I, 373; Beyhakî, Sünenü'l-Kübrâ, III, 57; Dârekutnî, Sünen, I, 420.

⁸⁸ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, I, 383-384.

lafızlar mücmeldir” şeklindeki görüşleri geçersiz kalmaktadır. Zira ona göre şer’înin örfü, ihtimali gidermektedir. Bu da yukarıdaki hadislerde şer’î namazın, şer’î nikâhın nefyinin söz konusu olduğunu açıklığa kavuşturmaktadır.⁸⁹

el-Gazzâlî *el-Müstasfâ*’da el-Bâkılânî’nin bu konuyla ilgili görüşlerine yer verdikten sonra bunlara katılmadığını belirtmektedir. Ona göre el-Bâkılânî, dînin, dilin kullanımına aykırı bir örfünün olamayacağından hareketle lafızların sıhhat veya kemale nispet edilmesi noktasında bir mücmelliği mümkün görmektedir. Hâlbuki el-Gazzâlî’ye göre burada şer’înin bir örfünün olduğunu kabul etmek, meseleyi halledecektir, bir ihtimal söz konusu değilken kâmilliğe hamletmek gibi bir yola başvurulmayacağı da açıktır.⁹⁰

Neticede nefiy sıygasıyla gelen lafızların kullanım örfü ışığında anlaşılması gerektiği ve bu lafızlarda mana yönünden bir mücmelliğin olmayacağı noktasında her iki usulcü de aynı kanaattedir. Ancak burada kullanım örfü ile el-Bâkılânî dil ehlinin örfünü, el-Gazzâlî ise şer’înin örfünü kastederek farklılaşmaktadırlar. Yine el-Bâkılânî’nin “*nefiy sıygalarının sıhhat ve kemal açısından hangisine hamledilmesinin daha uygun olacağını tercih edemeyeceğimizden, bu yönden bir mücmelliğin olabileceği*” şeklindeki görüşünü el-Gazzâlî tasvip etmemektedir. Ona göre bu tür lafızlarda dînin bir örfü söz konusudur ve bu lafızlarla kastedilen mana “*şer’î anlamda sahih*” şeklinde anlaşılması gerekir. Bu anlamda bir mücmelliği kabul etmemekle el-Gazzâlî, el-Bâkılânî’ye katılmadığını göstermektedir.

2.2.3. Umûm İçin Bir Sıyganın Olup Olmaması

el-Bâkılânî, umûm ifade ettiği iddia edilen sıygalara⁹¹ yer verdikten sonra vakf ehlinin “umûm ifade ettiği söylenen sıygalar, umûm veya husûs anlamına gelebilecek şekilde müşterektirler, ancak bir delille bu iki durumdan birisi için belirginleşirler” şeklindeki görüşüne yer verip buna

⁸⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 686.

⁹⁰ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 687-689.

⁹¹ Bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 16-18.

katıldığını belirtmektedir.⁹² Dolayısıyla umûm sıygaları konusunda el-Bâkîllânî, tevakkufun gerekeceğini, umûmluğa hamlin sadece bir delille gerçekleşebileceğini savunmaktadır.

el-Gazzâlî, her dilde umûm ifade eden sıygaların olacağını ifade etmekte, fakat meseleyi umûmu savunanlardan farklı bir tarzda delillendirmektedir. Ayrıca el-Bâkîllânî'ye de atıfta⁹³ bulunmakta, onun da dâhil olduğu tevakkûfu savunanların sunmuş oldukları delillerin yetersiz olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.⁹⁴ Neticede umum için bir sıyganın olup olmaması hususunda tevakkufu gerekli gören el-Bâkîllânî'ye mukabil el-Gazzâlî, umum için bir sıyganın olacağını savunmaktadır.

2.2.4. Hz. Peygamber'in (s.a.s) Belli Bir Şahıs Hakkında İletini Belirterek Verdiği Hükmün Umumiliği

Hz. Peygamber Uhud şehitleri hakkında "Bunları elbiseleri ve kanlarıyla örtün; bunlar, yaralarından kan akıyor bir halde haşrolunacaklardır" buyurmuştur.⁹⁵

57

OMÜİFD

el-Bâkîllânî bu tür rivayetlerle sabit olan hükmün, mezkur illetin kendisi hakkında da gerçekleştiği bilinen kişileri de kapsayacağını, lakin bunun tespiti mümkün olmadığından vakiada bu durumun söz konusu olamayacağını belirtmekte, nihayetinde bu tür rivayetlerdeki hükmün, sadece konuya mahal olan kişiyle sınırlı olacağını belirtmektedir.⁹⁶

el-Gazzâlî bu tür rivayetlerin umum ifade edeceğini belirten İmam Şâfiî'nin görüşünü vermekte, buna zıt bir görüşü el-Bâkîllânî'nin savunduğunu ifade etmekte ve bu iki ihtimal arasında tearuz olduğunu, hükmün inceleme ve araştırmayla verilebileceğini söylemektedir.⁹⁷ Dolayısıyla el-Bâkîllânî'nin savunduğu, hükmün o şahsı bağlayacağı görüşüne

⁹² el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 18.

⁹³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 72.

⁹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 73-85.

⁹⁵ Nesâî, *Cenâiz*, 82.

⁹⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 235-237.

⁹⁷ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 113-114.

mukabil el-Gazzâlî, bir delille umum veya hususluğa hükmedilebileceğini ifade etmektedir.

2.2.5. Müşterek Lafızların Umûmu

el-Bâkılânî, iki veya daha fazla anlamda müşterek olan lafızların, sadece muhatabın irade ve kastıyla umûmî veya husûsî olabileceğini belirtmektedir.⁹⁸

el-Gazzâlî, İmam Şâfiî ve el-Bâkılânî'nin aksine iki müsemma arasında müşterek olan isimler için umûm iddiasının mümkün olmayacağını, zira müşterek ismin umûm için vaz' edilmediğini ifade etmektedir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin delilini ortaya koyduktan sonra onun geçersiz olduğuna deliller getirmektedir.⁹⁹

2.2.6. Umûmu Tahsîs Eden Delillerden Haber-i vâhid

58 el-Bâkılânî, konuyla ilgili şöyle demektedir: "Umûmî lafzın teâruz ettiği OMÜİFD haber-i vâhid ile amel etme konusunda kesin delilimiz yoktur. Aynı şekilde haber-i vâhidin bir kısmına teâruz ettiği umûm lafzın kapsamına giren şeylerle amel etme konusunda da kesin bir delilimiz yoktur. Dolayısıyla tekâbüle hükmetmek gerekir."¹⁰⁰ el-Bâkılânî'nin, delillerin birbirini dengeleyeceğini ifade etmesinden tevakkufu savunduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹

el-Gazzâlî'ye göre adil kişinin haberi, umûmdan daha evlâdır. Çünkü nass (açık ve net) olan bir şeyi rivayet hususunda adil bir kişiye duyulan iç rahatlığı, tıpkı şehâdet hususunda iki adil kişiye duyulan iç rahatlığı gibidir.¹⁰²

⁹⁸ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 8.

⁹⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 117-122.

¹⁰⁰ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 185-186.

¹⁰¹ Farklı görüş sahiplerinin sunduğu deliller ve el-Bâkılânî'nin onlara verdiği cevaplar için bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 184-193.

¹⁰² el-Gazzâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 136.

el-Gazzâlî, tevakkuf görüşüne sahip olanlar kısmında el-Bâkîllânî'ye de atıfta bulunmaktadır.¹⁰³ Ancak diğer görüşlerin geçersizliğini ispat için çeşitli gerekçeler sunduğu halde tevakkuf ehlinin sadece görüşüne yer vermekle yetinmiş, değerlendirmeye girmemiştir.

Neticede tevakkûfun gerekeceğini ifade eden el-Bâkîllânî'ye karşı el-Gazzâlî, adil kişinin rivayeti durumunda haber-i vâhidin evlâ olacağını savunmaktadır.

2.2.7. Teâruz

Bir şekilde uzlaştırma imkânı bulunan teâruzla ilgili olarak her iki müellifimiz de üç mertebeden bahsetmektedir. Bunlardan Gazzâlî'nin Bâkîllânî'den farklı düşündüğü mertebe şöyledir: *Laftızlardan birisi âmm olur ve o ismin kapsamına giren her şeyi içine alır, diğeri de hâss olur ve âmmün ihtiva ettiği şeylerden bir kısmını nefyeder.*

el-Bâkîllânî bu durumla ilgili şöyle bir malumat vermektedir: "Mesele "Göğün suladığında onda bir (zekat) vardır"¹⁰⁴ sözü ile "Beş veskin altındaki şeylerde zekat yoktur"¹⁰⁵ sözleri arasındaki teâruz, her yönden değil, bir yöndendir. Buradaki teâruz, âmmün hâsstan fazla olan kısmı içindir. İhtilafın olduğu bu miktarda teâruz söz konusu olabilmektedir."¹⁰⁶ el-Bâkîllânî, burada tarih bilinmiyor olsa da iki nass arasında nesih ihtimalini mümkün görmektedir. Yine bu ikisinin birlikte vârid olması da mümkün olabilir ki bu durumda beyan yoluyla âmmün bir kısmının dışarıda bırakılması söz konusu olabilir. Dolayısıyla bu iki nass arasında teâruz vardır.¹⁰⁷

el-Gazzâlî el-Bâkîllânî'nin örnek olarak verdiği hadisleri zikretmekte, ona ait olan görüşe de yer vermektedir. el-Gazzâlî'ye göre el-Bâkîllânî

¹⁰³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 164.

¹⁰⁴ Buhârî, *Zekât*, 55; Ebû Davud, *Zekât*, 12.

¹⁰⁵ Benzer ifadelerle bk.: Müslim, *Zekât*, 1; Ebû Dâvud, *Zekât*, 2; Tirmîzî, *Zekât*, 7; Dârekutnî, II, 92.

¹⁰⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 265-266.

¹⁰⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 262-263.

burada, nesih imkânının olabilmesinden hareketle teâruzun gerçekleştiğini savunmaktadır.¹⁰⁸

el-Gazzâlî'ye göre tercihe şayan olan görüş şöyledir: "Hâss lafız, âmm lafzı beyan tarzında gelmiştir ve ancak bir zaruret sebebiyle nesih takdir edilmelidir. Çünkü nesih yoluna zaruret halinde gidilir (burada ise öyle birşey yoktur). Nesih yoluna gidildiği takdirde zaruret yokken ve him yoluyla bir hükmün var olduğunu ortaya koymak gibi bir durum söz konusu olmaktadır."¹⁰⁹

Verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere bu mevzuda müelliflerimiz farklı kanaattedir. el-Bâkılânî, nesih ve beyan ihtimalleri olduğu için teâruzun söz konusu olduğunu savunmaktadır. el-Gazzâlî ise nesih imkân dâhilinde olsa bile buradaki hâss lafzı içeren nassın beyan olarak kabul edilmesini doğru bulmaktadır. Dolayısıyla ona göre bu gibi yerlerde teâruz söz konusu değildir.

60

OMÜİFD

2.2.8. İstisnâ

Müstesnâ/İstisnâ edilen şey:

el-Bâkılânî, "Bunun üzerine, iblisin dışında bütün melekler hemen secde ettiler"¹¹⁰ gibi ayetlerdeki istisnânın, farklı cinslerin istisnâsı olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu tür istisnâlar için "kelamın tahsîsi" denilemez. Zira bu istisnâlarda ismin kapsamına dâhil olmayan şey çıkartılmaktadır. Tahsîsde ise ismin kapsamına dâhil olanlardan bir kısmının çıkartılması söz konusudur. el-Bâkılânî, konuyla ilgili farklı yaklaşımlara da değinmektedir. Bu tür istisnâların, bazılarınca *mana yönüyle*, bir gruba göre de *teşbih yoluyla istisnâ* olarak kabul edildiğini ifade etmektedir. el-Bâkılânî, bu tür istisnâlarda, istisnânın kullanımının hakikatten mecâza çevrilemeyeceğini vurgulamaktadır.¹¹¹ Bu ifadesinden de farklı cinsten istisnâ ol-

¹⁰⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 180.

¹⁰⁹ el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 144.

¹¹⁰ el-Hicr 15/30.

¹¹¹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 136-137.

ması durumunda da istisnânın hakikat anlamında olduğu kanaatini taşıdığı anlaşılmaktadır.

el-Gazzâlî bu konuda el-Bâkîllânî ile paralel bilgiler vermekte ancak onun aksine, bu tür kullanımın mecaz olduğunu söylemektedir.¹¹²

Başta söylenen şeyin ekseriyetinin istisnâ edilmesi:

el-Bâkîllânî, farklı görüşlere değindikten sonra, bunun câiz olmadığını ifade etmektedir. Buna delil olarak da şunları söylemektedir: “*Dilciler, ismin altına giren şeylerin çoğunun istisnâ edilmesini kerih görmektedir. Mesela “dokuz yüz doksan dokuzu hariç, bin adam gördüm” sözü, onlar tarafından hoş karşılanmamaktadır.*”¹¹³

el-Gazzâlî de bu konudaki farklı görüşlere değinmektedir. Daha sonra *el-Bâkîllânî'nin bazı noktalarda bunun câizliğini destekleyici mahiyette bilgiler verdiğini söyleyerek*, onun yukarıda ifade ettiğimiz nihai görüşüne yer vermektedir. *et-Takrîb'*deki bilgilerin özeti mahiyetinde olan bu malumatın sonra el-Gazzâlî, kendi görüşünü ortaya koymaktadır. Ona göre *istisnâ edilen kısmın, kendisinden istisnâ edilenin çoğunluğunu oluşturması* şeklindeki kullanım her ne kadar hoş karşılanmasa da bunun sahih kabul edilmesi daha doğrudur.¹¹⁴

Neticede başta söylenen şeyin çoğunluğunun istisnâ edilmesi mevzuunda her iki âlim farklı kanaattedir. el-Bâkîllânî, bunu câiz görmezken el-Gazzâlî'ye göre hoş karşılanmasa da evlâ olan, böyle bir istisnânın sahih olmasıdır.

2.2.9. Mefhûmu'-l gâye (*Hattâ ve ilâ sıygalarıyla hükmün bir bitiş noktasına çekilmesi*)

el-Bâkîllânî mezkur konuda verdiği deliller neticesinde kanaatini şöyle ifade etmektedir: “*Hükmün bir gâyeye bağlanması, sonradan gelen kısmın,*

¹¹² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 199-201.

¹¹³ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 141-144.

¹¹⁴ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 201-203.

öncekinin zıddına delâlet ettiğini gösterir.”¹¹⁵ Konuyu bir örnekle netleştirecek olursak el-Bâkılânî’ye göre “*hattâ yethurne*”¹¹⁶ ayeti “temizlenince yaklaşın” anlamını da içinde barındırdığı için sahih olabilmektedir.¹¹⁷

el-Gazzâlî, farklı görüşleri özetledikten sonra el-Bâkılânî’nin yukarıda verdiğimiz görüşünü ve sunduğu delilleri¹¹⁸ aktarmaktadır. Ancak el-Gazzâlî’nin daha sonra verdiği bilgilerden, el-Bâkılânî ile farklı düşündüğü anlaşılmaktadır. el-Bâkılânî’nin görüşünü aktarıp şöyle devam etmektedir: “*Bu tür ifadelerde bir nevi belirginlik olmakla birlikte yine de incelemeye/tartışmaya gerek vardır. Zira başlangıcı olan her şeyin sonu (gaye), başlangıcının kesildiği yerdir; dolayısıyla gayeden sonraki hüküm, başlangıçtan önceki hale döner: böylece de isbat ya kısa (maksur) olur ya da zikredilen sınıra (gaye) kadar uzar ve gayeden sonraki hüküm, başlamadan önceki gibi olur. Öyleyse bu merteye, nefye delalet bakımından öncekilerden daha zayıf olmaktadır.*”¹¹⁹

62

OMÜİFD

“*Hattâ*” ve “*ilâ*” gibi gâye (son) ifade eden lafızlar geldiği zaman bunlardan sonra gelen hükmün ne ifade ettiği hususunda el-Bâkılânî, önce gelen hükmün tam tersi olacağını savunmaktadır. Ona göre bu tür ifadeler, ikinci hükmün, ilk hükmün tam tersinin olacağına delalet etmektedir. el-Gazzâlî ise böyle bir delaletin olmayacağını, isbatın, maksur olabileceği gibi son sınıra ulaştığında daha önce ne idiye yine ona döneceğini savunmaktadır. Neticede mefhûmu’l-gâye ile hüküm verileceğini savunan el-Bâkılânî’ye mukâbil el-Gazzâlî, bununla hüküm verilemeyeceği kanaatindedir.

2.2.10. Lafızlardan ve Lafızların Ma’kûlünden Kıyas Yoluyla Hüküm Çıkarma

et-Takrîb’in günümüze ulaşan kısmında bu bölüm bulunmamaktadır. el-Cüveynî’nin *et-Telhîs* adlı eserine baktığımızda genel olarak *et-Takrîb*’deki

¹¹⁵ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 358- 360.

¹¹⁶ el-Bakara 2/222.

¹¹⁷ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 359.

¹¹⁸ Deliller için bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 358- 360.

¹¹⁹ el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 179-180.

şekliyle konuları sıralamaktadır. Bu eserde kıyas, şer'î deliller silsilesinde ele alınmıştır.¹²⁰ el-Gazzâlî ise genel usûlün aksine kıyas konusunu şer'î deliller başlığı altında değil de hüküm çıkarma metodları kısmında ele almaktadır. Buradan da el-Gazzâlî'nin, kıyası el-Bâkîllânî'den farklı şekilde değerlendirdiği sonucunu çıkartmamız mümkün olmaktadır.

el-Gazzâlî, illetin naklî delillerle ispat yollarından birisi olarak zikrettiği sarîh nutuk başlığı altında el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunmaktadır. Ona göre li kezâ (şunun için), li ecli kezâ (şu yüzden), li keylâ yekûne kezâ (böyle olmaması için)" gibi ta'lîl sıygalarından birisi gelmişse bu durumda illet, sarîh olarak belirtilmiş olur. Ancak bu sıygalar kullanıldığı halde ta'lîl kastedilmediğine dair bir delil bulunursa bu takdirde sarîh olarak kullanılan bu sıygalar, lafzın yeri dışında kullanılması sebebiyle ileti belirtmeyip mecâz olurlar. el-Gazzâlî, el-Bâkîllânî'nin "Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadar namaz kıl"¹²¹ ayetinin bu kâbil-den olduğunu savunduğunu söylemektedir. Ona göre el-Bâkîllânî, bu ayetteki "li" harfinin ta'lîl için olduğunu, ne var ki dülûkun illet için uygun olmadığını, "li" harfinin burada zamanlamayı bildirmek için geldiğini savunmaktadır.

el-Gazzâlî, bu görüşün tartışmaya açık olduğunu söylemektedir. Kendi görüşünü de şu şekilde ifade etmektedir: "Zevâl ve gurûb, şer'î tarafından vücûb için alâmet kılınması uzak bir şey değildir. Şer'î illetler de sadece dikilmiş alâmetler anlamındadır. Fakîhler şöyle demiştir. "Vakitler, sebeplerdir." Bundan dolayı vakitlerin tekrarıyla vücûb da tekerrür eder. Bu durumda sebebin illet olarak adlandırılması da uzak bir durum değildir."¹²²

el-Gazzâlî, "Sâhibu't-Takrîb şöyle dedi..." gibi bir ifade kullanarak bir görüşe yer vermektedir. el-Gazzâlî'nin sık sık el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunmasından dolayı bu görüşün de *et-Takrîb* eserinin müellifi olan el-

¹²⁰ el-Cüveynî, *et-Telhîs*, s. 423-501.

¹²¹ el-İsrâ 17/78.

¹²² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 374.

Bâkılânî'ye ait olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı bu görüşe de yer vereceğiz.

el-Gazzâlî, kıyas rükünleri hakkında bilgi verirken, bu rükünlerden olan *asıl* için sekiz tane şart zikretmektedir. Bu şartlardan bir tanesi de aslın, kıyas yönteminden sapılarak sabit olmamasıdır.¹²³ Buna şöyle bir örnek vermektedir: “Hz. Peygamber’in (s.a.s.), Ramazan ayının gündüzünde hanımıyla cinsel ilişkide bulunan bedeviye, -keffâret borcunu yerine getirmekten aciz olduğunu görünce bu borcu onun zimmetinde bırakmayarak ve aşırı cinsel isteği (şebak) oruçtan acziyet sayarak-“Bunu ailene tasadduk et” demesiyle¹²⁴ ilgili olarak âlimlerin çoğunluğu bu hükmün o bedeviye özel olduğunu söylemiştir. Takrîb sahibi de acziyet ve şebak hususunda durumu zikri geçen bedevi gibi olanların da aynı hükme tabi olacağını söylemiştir. Bu hükmün bedeviye özel olduğunu savunanların, bu konudaki dayanakları; bu kapının açılması halinde, aynı hükmün zihâr keffâretinde ve diğer keffâretlerde de uygulanmasının lazım geleceği düşüncesi ve endişesidir. Kur’ân nassı ise bunların (sahabenin) bir vâcibi yerine getirmezlilik etmeyeceğine delildir. O dönemdeki kişilerin acziyet hususundaki durumları birbirinden farklı olsa da bu hükmün hususluğa hamledilmesi, bilinen kuralların yıkılmasından daha ehvendir.”¹²⁵

Yukarıda geçen ifadelerden de anlaşılacağı gibi el-Gazzâlî, bu durumda hükmün sadece o kişiye ait olduğu ve böyle bir neticenin, bilinen kuralları ortadan kaldırmaktan daha doğru olacağı kanaatindedir. Bu da el-Bâkılânî ile farklı bir kanaatte olduğunu göstermektedir.

2.3. el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'den Bazı Ayrıntılarda Farklı Düşündüğü Hususlar

2.3.1. Beyanın Tanımı

Her iki usulcü de beyanla ilgili yapılmış olan birbirinden farklı tanımlamalara yer vermişlerdir. el-Bâkılânî, bu tanımlarda ortaya çıkan farklılık-

¹²³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 439.

¹²⁴ Bu hadis için bk. Buhârî, Savm, 30; Nafakât, 13; Müslim, Sıyâm, 81; Ebû Davud, Savm, 37.

¹²⁵ el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 282.

ları değerlendirip kendi tanımının dışındaki görüşlerin isabetsizliğini ortaya koyarken el-Gazzâlî, bu farklı görüşlerin haklılık taraflarının ihtimalini dikkate alarak bunlar içerisinde tercihe şayan olanın el-Bâkîllânî'nin yaptığı tanım olduğunu ifade etmektedir¹²⁶ ki bu da şöyledir: *"Hakkında sağlıklı olarak düşünüldüğünde kişiyi, göstermiş olduğu manayı bilmeye ulaştırır delil."*¹²⁷

Beyanla ilgili aynı tanımları yapmakla birlikte diğer tanımlara da haklılık payını mümkün kılmasıyla el-Gazzâlî, el-Bâkîllânî'den ayrılmaktadır.

2.3.2. Lafzın Hem Şer'î Hem de Lüğavî Anlama Gelebilecek Biçimde Kullanılması

Lafzın hem şer'î hem de lüğavî anlama gelebilecek şekilde kullanılması durumunda tevakkuf gerektiğini ifade eden el-Bâkîllânî, böyle bir durumda muradı gösterecek bir delil olmadığı sürece hangisinin kastedildiğinin bilinemeyeceğini, sonuç itibarıyla de lafzın ihtimalli olacağını belirtmektedir.¹²⁸

65

OMÜİFD

Bu konuda el-Gazzâlî, önce el-Bâkîllânî'nin görüşüne yer vermekte, onun bu tür lafızların mücmel lafızlar olacağı şeklindeki kanaatini aktarmaktadır. el-Bâkîllânî'nin şer'î isimleri kabul etmemesine rağmen *"Hz. Peygamberin Araplara kendi şer'inin örfüyle hitap ettiği gibi onlara kendi dillerinin örfüyle de hitab etmiştir"* ifadesi el-Gazzâlî tarafından şer'î isimleri savunulara karşı galebe çalma gayesine matuf olarak yorumlanmaktadır. Bununla birlikte el-Gazzâlî, şer'î isimleri ispat noktasında birkaç hususa değindikten sonra kendi kanaatini şu şekilde ifade etmektedir: *"İspat ve emir hususunda vârid olan ifadeler şer'î anlam içindir; namazı terk et gibi nehiy hususunda vârid olan ifadeler de mücmeldir"*.¹²⁹

Şer'î ve lüğavî anlam arasında dönüp duran lafızların mücmel olacağı noktasında el-Gazzâlî'nin, emir ve ispat durumunu hariç kılması

¹²⁶ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 370-374; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 696-697.

¹²⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 370.

¹²⁸ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, I, 371.

¹²⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 691-692.

sebebiyle el-Bâkılânî'den kısmen farklı bir görüşe sahip olduğunu görmekteyiz.

2.3.3. Beyanın Sonraya Bırakılması

Beyanın ihtiyaç anına kadar ertelenebileceği görüşünü desteklemek için her iki müellifin sunduğu delil¹³⁰ ve örneklerde¹³¹ paralellik olmakla beraber el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'ye atfen naklettiği iki delili yetersiz bulmaktadır.¹³²

2.3.4. Çoğulun Alt Sınırı

el-Bâkılânî çoğulun alt sınırının iki olduğunu ifade etmektedir¹³³. Bu konudaki farklı görüşlere yer veren el-Gazzâlî, konuyu daha çok el-Bâkılânî'nin görüşü olarak ifade ettiği çoğulun alt sınırının iki olduğu şeklindeki görüşe yöneltilen eleştiriler ve onlara verilebilecek muhtemel cevaplar cihetiyle işlemektedir. el-Bâkılânî'nin sunmuş olduğu delil ve cevaplar, el-Gazzâlî tarafından özetlenerek aktarılmaktadır.¹³⁴ Bununla birlikte el-Gazzâlî "Özetle söylemek gerekirse, çoğul lafzını ikiye indirgeyenler onu üç olarak alanlardan daha açık bir delile ihtiyaç duymaktadırlar" demektedir.¹³⁵ Bu ifadelerden her ne kadar el-Gazzâlî'nin görüşü net olarak anlaşılıyorsa¹³⁶ da el-Bâkılânî'nin görüşüne tamamen katılmadığı da açıktır.

¹³⁰ Her iki müellif de Kur'an ve sünnetten deliller getirmektedir. Ayrıca neshin tehirinin câizliğini de delil olarak sunmaktadırlar. bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 391-403; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 702-704.

¹³¹ bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 389-406; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 700-710. Biz burada her iki müellifin müştereken vermiş olduğu bir örneği vermek suretiyle meseleyi daha anlaşılır kılmak istiyoruz. el-Bâkılânî, "Muhakkak ki Allah bir sığır boğazlamanızı istiyor" (el-Bakara 2/67) ayetini örnek veriyor. Burada Allah'ın (c.c.) kastettiği ineğin aslında belli olduğunu, açıklanmasının ise sual edildiği zamana kadar geciktirildiğini ifade etmektedir. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 400. el-Gazzâlî de aynı ayeti örnek olarak sunmaktadır. O da burada kastedilen ineğin belli olduğunu ancak Allah'ın (c.c.) soru sorulmasından sonra bunu açıkladığını belirtmektedir. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 702.

¹³² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, I, 701-702.

¹³³ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 324.

¹³⁴ Mukayese için bk. el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 322-330; el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 135-141.

¹³⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 141.

¹³⁶ İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsîs adlı çalışmada el-Gazzâlî, cem'in en azının üç olduğunu savunanlar arasında zikredilmiştir. Bu çalışmada kaynak olarak gösterilen

2.3.5. Umûmu Tahsîs Eden Deliller

Hâss nass:

el-Bâkîllânî, Kitap ve sünnette vârid olan âmmın, Kitap, sünnet ve sünnet yerine geçen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiili ile tahsîs edilmesi hususunda âmm ve hâssın teâruz edebileceğini ifade etmektedir. Ona göre âmmın hâsstan önce gelip hükmünün sabit olması, daha sonra hâssın gelip içine aldığı miktar kadarıyla âmmı neshetmesi ve âmmın hükmü yerleştikten sonra onu kaldırması câizdir. Aynı durumun tersi de mümkündür.

Yine hâssın, âmma bitişik olması ve onu tahsîs için beyan yerine geçmesi de câizdir. Hâssın, âmma bitişmesi caiz olup da bu ikisinden biriyle amel mümkün olmaz ve ammin (hâsstan) içerdiği kısımda teâruz söz konusu olursa bunlar dışında bir şeyle amel etmek gerekli olur.

el-Bâkîllânî "Şayet bu durumda teâruzun olacağını dememiş olsak bu takdirde Kitap, sünnet ve bu ikisi yerine geçebilen Hz. Peygamber'in (s.a.s.) fiilinin nassı (bu fiili haber veren metin) ile âmmın tahsîs edilmesini söylememiz gerekir. Zira bu iki nassı kullanmak ancak şu şekilde mümkün olur: Âmm lafız, hâss lafızla tahsîs edilir veya hâss lafızla beyan cihetiyle tahsîs edilir yahut âmmdan geri kalan kısımda hâss lafız esas alınır" demektedir.¹³⁷

el-Gazzâlî, hâss nass ile âmm lafzın tahsîs olunabileceğini belirtmektedir. el-Bâkîllânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü de özetle aktarmaktadır. el-Bâkîllânî'nin görüşünün mümkün olabileceğini belirtmekle beraber ona göre en doğrusu tahsîsin ön plana çıkartılmasıdır. el-Gazzâlî'ye göre burada neshi ön plana çıkarmak uygun değildir. Çünkü âmm lafızla hâssın irade edilmesi yaygın olarak yapılmaktadır hatta kullanım çoğu zaman böyledir. Nesih ise nadirdir. Bu yüzden tevehhümle neshin olduğunu varsaymak mümkün değildir. el-Gazzâlî, Sahabe ve Tabiîn uygulamasının da bu görüşü desteklediğini belirtmekte, onların tarihe, önce ya

yer, el-Gazzâlî'nin yukarıda aktardığımız görüşleridir. bk. Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisine Tahsîs*, İstanbul 1996, s. 79.

¹³⁷ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 177-179.

da sonra olmasına bakmaksızın hemen hâss ile âmm üzerine hüküm vermede acele ettiklerini ifade etmektedir.¹³⁸

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere her iki müellif hâss nass ile âmmın tahsîsini mümkün görmektedir. Ancak ne zaman vârid oldukları bilinmiyorsa bu konuda müelliflerimizin yaklaşımları farklılaşmaktadır. el-Bâkılânî, bu durumda teâruzun olacağını ifade etmektedir. Bunun haricinde bir görüş belirtmek gerekirse bu durumda tahsîsin mümkün olabileceğini dile getirmektedir. el-Gazzâlî ise el-Bâkılânî'nin teâruzun sebebi olarak gördüğü nesih ihtimalinin de bulunışundan dolayı tahsîsin ön plana çıkartılmamasını doğru bulmamaktadır. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin görüşüne yer vermekte, haklılık payının olabileceğini ifade etmekte ancak bu durumdaki hâss nassın âmm lafzı tahsîs edeceği noktasında ondan ayrılmaktadır.

Kıyas:

68

OMÜİFD

Hâss lafzın kıyası, başka bir nassın umûmuna karşı gelince ne yapılması gerektiği hususunda el-Bâkılânî, kendi görüşünün şu şekilde olduğunu belirtmektedir: *“Umûm ve kıyas, teâruz söz konusu olduğu oranda bir birini dengeler. Bunlardan biri sebebiyle diğerinin terkedilmesini gerektirecek ne aklî ne de şer'î olan kesin bir delil vardır. Bu durumda hükmü bilmek için ikisi dışında başka bir delile müracaat edilir”*¹³⁹ el-Bâkılânî'nin bu yaklaşımı, onun tevakkufu savunduğunu göstermektedir.¹⁴⁰

el-Gazzâlî, umûm ve kıyas birbirine karşı geldiğinde, güçlü kıyasın zayıf umûmdan veya güçlü umûmun zayıf kıyastan zanna galip gelmesi ve güçlü olanının takdim edilmesi görüşünü uygun bulmaktadır.¹⁴¹ Ona göre umûm ve kıyas, kuvvet bakımından birbirine denk ise el-Bâkılânî'nin de görüşü olan tevakkuf gerekir. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin buradaki maksadının *“Gerek umûm ve gerekse kıyas, sadece umûm ve kıyas olmaları hasebiyle birisi diğerine tercih edilemez”* şeklinde ise bunun doğru

¹³⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 149.

¹³⁹ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 194-195.

¹⁴⁰ Ebû Zenîd, el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 197, 7 no.lu dipnot.

¹⁴¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 174.

olacağını belirtmektedir. Ancak el-Gazzâlî, umûm ve kıyastan hangisi hükme delâlet açısından daha kuvvetli ise onun takdim edilmesinin gerektiğini savunmaktadır.¹⁴²

2.3.6. Teâruz

Bir şekilde uzlaştırma imkânı bulunan teâruzla ilgili olarak her iki müellifimiz de üç mertebeden bahsetmektedir. Bunlardan Gazzâlî'nin Bâkîllânî'den kısmen farklı düşündüğü meretebe şu başlık altında gerçekleşmektedir: *Birinin diğerinden bir yönden fazla bir yönden eksik olması durumunda iki umûmun teâruz etmesi.*

el-Bâkîllânî, burada lafzen bir tearuzun söz konusu olmadığı durumlarda nesh, beyan, tebdil ve tahsis gibi ihtimallerin söz konusu olabileceğini belirtmektedir. el-Bâkîllânî, bu durumla alakalı birçok misalle konuyu izah etmektedir.¹⁴³ Biz bu örneklerden bir tanesini vermekle yetineceğiz.

“Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdirde) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız beğendiğiniz (veya size helâl olan) kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın; yahut da sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.”¹⁴⁴ ayetinin umûmu, aynı anda iki kız kardeşin, mülkiyet sebebiyle bir nikâh altında olmasını helâl saymakla birlikte birbirine yabancı olan iki kadının da aynı nikâh altında olmasının helâllüğünü göstermektedir. Bu ayetin zâhiri “... ve iki kız kardeşi cem etmeniz (ikisini birlikte nikâh altına almanız) haram kılındı...”¹⁴⁵ ayetinin hükmüne bir ilavede bulunmaktadır. Bu ilave, iki kız kardeşin mülkiyet yoluyla da olsa bir nikâh altında olmasına cevaz vermektedir. Bu anlam-

¹⁴² el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 174-175.

¹⁴³ el-Bâkîllânî, *et-Takrîb*, III, 272-274.

¹⁴⁴ en-Nisâ 4/3.

¹⁴⁵ en-Nisâ 4/23.

da bir teâruz ortaya çıkmaktadır.¹⁴⁶ Konuyla alakalı verdiği diğer örneklerde el-Bâkılânî, beyan ve nesih ihtimallerini mümkün görmektedir.¹⁴⁷

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin verdiği örnekleri eserine almaktadır. Yukarıda verdiğimiz ayetlerle ilgili tahsîsin olabileceğini ifade etmektedir. Kendi görüşünü, *beyana hamletme konusunda bir tercih unsuru ortaya çıkmadıkça bu ayetlerin birini diğerine hamletmenin doğru olmayacağı* şeklinde ortaya koymaktadır. Burada ise "... ve iki kız kardeşi.." ayetinin umûmunun korunmasını tercih sebebi saymaktadır. el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin görüşünü de şu şekilde aktarmaktadır: "*Kâdî'nin mezhebine göre burada nesih takdiriyle teâruz ve tedâfu' söz konusudur.*" 148

el-Bâkılânî, nesih de dâhil çeşitli ihtimallerden bahsetmekte ve eksik-fazla olan kısımlar için teâruzun söz konusu olduğunu savunmaktadır. el-Gazzâlî ise diğer maddelerde olduğu gibi nesihten önce bütün ihtimalleri değerlendirme gibi bir yolun takibini benimsemektedir. Fakat el-Bâkılânî'nin verdiği örnekleri paylaşmakta ve onun görüşüne de yer vererek kendi kanaatinin doğruluğunu ispata çalışmaktadır.¹⁴⁹

2.3.7. Husûs Delili Kendisine Ulaşmamış Müctehidin Umûmla Hüküm Vermesi

el-Bâkılânî, âlime gereken şeyin, tahsîs delilini araştırması, bu delilin olup-olmadığı hususunda ya kesin bir kanaate varması ya da zann-ı gâliple buna hükmetmesi ve bu konuda bütün gücünü ortaya koymasıdır. Ona göre buradaki süre, kişinin durumuna göre değişebilmektedir; belirli bir sürenin istenmesi doğru değildir.¹⁵⁰

el-Gazzâlî'ye göre bir müctehid, tahsîs edici delilleri araştırmadan umûmla hüküm veremez. Ona göre bu konuda tartışma yoktur. İhtilafın olduğu husus, bu delilleri araştırmanın boyutu ve zamanı hakkındadır.

¹⁴⁶ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 274.

¹⁴⁷ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 274-275.

¹⁴⁸ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 185.

¹⁴⁹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 184-186.

¹⁵⁰ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 305-306.

el-Gazzâlî, müctehidin tahsîs edici delillerin kendisine ulaşır ulaşmadığından nasıl emin olacağı ve nasıl hüküm vereceği hususunda üç görüşün olduğunu belirtmektedir. Biz sadece el-Bâkîllânî'nin de dâhil olduğu grubun görüşüne yer vereceğiz.

el-Gazzâlî, el-Bâkîllânî'nin de savunduğu şöyle bir görüşe yer vermektedir: "Müctehidin böyle bir durumda tahsîs edici delilin bulunmadığına kesin kanaat getirmesi gerekir. Aksi takdirde oluşacak kesin kanaat, saflık ve cehalettir. Bilakis kâmil âlimin, kesin delil olmaması sebebiyle ihtimal bulunduğunu nefsinde hissetmesi ve içinin rahat etmemesi gerekir. Bu konudaki müşkül/problem, kesin hükmü elde etmenin yolunun, tahsîs edici delilin nefyine dayanmış olmasıdır."¹⁵¹

el-Gazzâlî, el-Bâkîllânî'nin bu durumla ilgili iki yol zikrettiğini ifade etmektedir. Ancak onun ileri sürdüğü gerekçeleri yetersiz bulmaktadır.¹⁵² el-Gazzâlî'nin el-Bâkîllânî'ye ait olarak verdiği bu görüşleri *et-Takrîb*'de bulamadık. *et-Takrîb*'de mevcut olan bilgide *tahsîs delilinin bulunmadığına dair kesin bilgiyle veya zann-ı galiple hükmedilebilmesi* yer almakta iken el-Gazzâlî'nin, el-Bâkîllânî'nin de savunduğu görüş olarak aktardığı bilgide sadece *kesin bilgiyle hükmetmenin* gerektiği yer almaktadır.

el-Gazzâlî, konuyu ve farklı görüşleri ele aldıktan sonra kendi kanaatini ortaya koymaktadır. Ona göre tahsîs edici delilin bulunmayışıyla ilgili yakînin bu ölçüde olması şart koşulamaz. Müctehid, yaptığı araştırma neticesinde bir ilim ve bir zann elde etmek zorundadır. Elde edilecek zann, delilin bizzat bulunmadığına dairdir. Kesinlik (ilim), -bütün gücünü sarf etmesine rağmen bir delile ulaşamadığından-delilin kendisi (müctehid) açısından bulunmadığı konusundadır. el-Gazzâlî, müctehidin ortalama bir araştırma yapacağını, bunun ölçüsünün de *artık müctehidin, bundan fazla gösterilecek çabanın boş olduğunu, buna ulaşmaktan aciz kaldığını yakînen hissetmesidir*. Ona göre müctehidin delili bulmaktan aciz kalması

¹⁵¹ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 191.

¹⁵² Bu iki yol ve el-Gazzâlî'nin değerlendirmeleri için bk. el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 191-194.

kendisi hakkında yakîndir. Bu delilin bizzat olmaması ise zannî bir durumdur.¹⁵³

Müctehidin kendisine husûs delili ulaşmadığı zaman umûmla nasıl hüküm vereceği konusunda değinilen ortak yön, tahsîs edici delilin bulunup bulunmadığının nasıl tespit edileceği meselesidir. Her iki usulcü de müctehidin kesin bir bilgiye ulaşması ya da bütün gücünü kullanıp bir zann-ı galibe ulaşması gerektiğini ifade etmektedir. Her iki eserden çıkan sonuç bu olmakla birlikte el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'yi de dâhil ettiği grubun görüşüyle bizim yukarıda el-Bâkılânî'nin, et-*Takrîb*'den alıntı yaptığımız görüşü arasında biraz fark vardır. Bu da bizde el-Gazzâlî'nin, bu görüşü muhtemelen el-Bâkılânî'nin diğer eserlerinden aldığı kanaatini oluşturmaktadır.

2.3.8. "İnnemâ" ile başlayan ifadeler:

72 el-Bâkılânî, bir hükmün "*innemâ*" ile başlamasının, zikredilmeyen kısım için bu hükmü nefyetmek veya hükmü tekid etmek anlamlarına muhtemel olduğunu belirtmektedir. el-Bâkılânî, bu durumun *innemâ* ile sınırlı olduğunu, onun manasını içeren diğer sözlerin bu kurala dâhil olmadığını vurgulamaktadır.¹⁵⁴

el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin yukarıda verdiğimiz görüşünü şöyle özetlemektedir: "*Kâdî, bu tür kullanımın, hasr hususunda zâhîr, tekid için ise muhtemel olduğunu ikrar etmiştir.*" el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin yer verdiği örnekleri aktardıktan sonra "*Bize göre de tercihe şayan olan görüş budur*" demektedir. Ancak el-Gazzâlî, el-Bâkılânî'nin bu hususu sadece *innemâ*'ya tahsîs ettiğini, "*Beldedeki âlim, Zeyd'dir (el-Âlimu Zeydun)*" gibi sözlere bunu uygulamadığını belirtmekte, her ne kadar *innemâ* kadar güçlü olmasa da bu tür kullanımların da hasr hususunda *innemâ*'ya ilhak edilebileceklerini söylemekte ve daha sonra bu tür kullanımla ilgili bilgi vermektedir.¹⁵⁵

¹⁵³ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 194.

¹⁵⁴ el-Bâkılânî, *et-Takrîb*, III, 360-362.

¹⁵⁵ el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, II, 247-249.

2.3.9. Lafızlardan ve Lafızların Ma'kûlünden Kıyas Yoluyla Hüküm Çıkarma¹⁵⁶

el-Gazzâlî'nin el-Bâkîllânî'ye atıfta bulunduğu bir başka yer, aslın belirlenmesinde tutarsız olan yaklaşımlardan “*tard ve aks*”¹⁵⁷ konusundadır. el-Gazzâlî burada muarızların ileri sürebileceği bir gerekçeyi aktarıp buna cevap verirken el-Bâkîllânî'nin görüşüne atıfta bulunmakta, her ne kadar aynı görüşü paylaşırsa da onun bu cevabını yetersiz bulmaktadır.¹⁵⁸

Sonuç

İlk yüzyıllarda dağınık vaziyette bulunan Fıkıh usûlü konularının kapsamlı bir şekilde ele alındığı ilk teliflerden birinin yazarı olan el-Bâkîllânî, diğer alanlarda olduğu gibi Fıkıh Usûlü'nde de önemli bir yere sahiptir. Ondandır bir asır sonra yaşamış olan el-Gazzâlî de bu alanda otorite olan ve özellikle aynı metodu takip eden sonraki ulema için temel müracaat kaynağı vasfına sahip bir usulcüdür.

el-Gazzâlî, bu sahada en son telifi olan *el-Müstasfâ*'da yaklaşık yetmiş defa el-Bâkîllânî'yi zikretmekte, onun görüşlerine yer vermektedir. İki müellif arasında hoca-talebe münasebeti açısından net bir bilgiyi ifade edecek veriler elde edemedik. Bununla birlikte yakın zamanla aynı mekânları paylaşmış olmaları, böyle bir münasebetin vukuuna büyük bir ihtimal vermektedir. Yaptığı atıflara baktığımızda ise el-Gazzâlî, el-Bâkîllânî'ye ait görüşleri doğrudan onun eserlerinden aldığı anlaşılmaktadır. Zira el-Gazzâlî'nin vermiş olduğu bazı görüşler ne üstadı el-Cüveynî'nin *el-Burhân* adlı eserinde ne de el-Bâkîllânî'nin *et-Takrîb* adlı eserlerinden birinin muhtasarı kabul edilen *et-Telhîs*'te bulunmaktadır. Bu da az önce ifade ettiğimiz kanaatin bizde oluşmasını sağlamıştır.

¹⁵⁶ Bu başlıkla alakalı değerlendirmeler için 3.10. no.lu başlığa bakınız.

¹⁵⁷ Tard ve aks: Herhangi bir vasıf bulununca hükmün de bulunması, vasıf ortadan kalkınca hükmün de ortadan kalkması anlamına gelir. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998, s.437.

¹⁵⁸ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, II, 265.

İstinbat metodları çerçevesinde el-Gazzâlî'nin el-Bâkılânî'ye doğrudan atf yaptığı yirmi yedi mesele vardır. Bunlardan beş tanesinde ona muvafık bir görüş beyan etmiş, on iki tanesinde onun görüşüne katılmadığını gerekçeleriyle ortaya koymuş, on meselede ise temel esaslarda aynı ancak teferruatta bazı farklı yaklaşımlar sergilemiştir.

el-Bâkılânî ile aynı kanaati taşıdığı hususlarda el-Gazzâlî genellikle onun delillerini verip ona katıldığını ifade etmiştir. Farklı düşündüğü konularda ise el-Bâkılânî'nin delillerini aktarıp hangi noktalardan isabet-siz olduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Kendi görüşünü de delilleriyle izah ettikten sonra muhtemel itirazlara da işaret edip cevaplar vermiştir.

el-Gazzâlî bazı konularda da temel yaklaşım olarak el-Bâkılânî'nin görüşünü tasvip etmiş, ancak bazen delillerinde bazen de teferruata müteallik hususlarda onu yetersiz bularak kendi yaklaşımını ortaya koymuştur.

74

OMÜİFD

Bu genel çerçeveye bakınca el-Gazzâlî'nin kendinden önceki birikimi olduğu gibi tekrarlamaktan ziyade meselenin künhüne vakıf olmak, delilere göre hüküm vermek gibi bir gayretin içerisinde bulunduğunu görmekteyiz. Makalede dile getirdiğimiz tespitler ışığında şunu söyleyebiliriz: el-Gazzâlî, diğer bilim dallarındaki öncü vasıflarının yanında Fıkıh usûlü sahasında da takip ettiği yöntem açısından örnek alınması gereken muhakkik bir Fıkıh usûlü âlimidir.

Kaynakça

- Abdülazîm ed-Dîb, "Cüveynî", *DİA*, İstanbul 1993, VIII, ss. 141-144.
- Abdülhamîd b. Ali Ebû Zenîd, "Mukaddime", Kâdî Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-el-Bâkılânî, *et-Takrîb ve'l-İrşâdî's-Sağîr*, Beyrut 1418/1998, I, ss. 9-168.
- Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, (thk. İhsân Abbâs), Dâr-u Sâdır, Beyrut ts.
- Bekir Karlığa, "el-Gazzâlî", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, ss. 518-530.
- Ebû Abdullah Bedreddîn Muhammed b. Bahadır b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Bahrü'l-Muhît fi Usuli'l-Fıkh*, y.y. 1413/ 1996.

- Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmuri), Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1994.
- Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad ev Medîneti's-Selâm*, (thk. Beşşar Avvad Ma'rif), Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002.
- Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisine Tahsîs*, İstanbul 1996.
- İlyas Yıldırım (Danışman: Doç. Dr. Kemal Yıldız), *Fıkıh Usûlünde el-Bâkîllânî'nin el-Gazzâlî'ye Tesiri (Hüküm Çıkarma Metodları Çerçevesinde)*, Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2008.
- İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, y.y. 1412/1992.
- İmâmü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, *et-Telhîs fî Usûli'l-Fıkh*, Beyrut, 1424/ 2003.
- M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî", *DİA*, İstanbul 1992, VI, ss. 58-61.
- Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1998.
- Muhammed Hüseyin Heyto, "Mukaddime", Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, Dimeşk 1998, ss. 5-56.
- Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl*, Beyrut ts.
- _____, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, (trc. Yunus Apaydın), Kayseri 1994.
- Muhammed İsmail Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh: Târihuhü ve Ricâlühü*, Mekke 1419/ 1998.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, 7. Baskı, İstanbul 1996.
- Şerafeddin Gölcük, *Bâkîllânî ve İnsanın Fiilleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
- Tâcüddîn b. Ali es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, (thk. Mahmûd Muhammed Tanahî, Abdülfettah Muhammed el-Hulv), Hicr li't-Tıbaa ve'n-Neşr, Cize 1413.
- Yunus Apaydın, "Mütercimim Önsözü", Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, (trc. Yunus Apaydın), Kayseri 1994, I, ss. I-XVII.
- _____, "el-Müstasfâ", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 124-126.

